

Rebyu

Potet, Jean-Paul G. 2014. *Ancient Beliefs and Customs of the Tagalogs*. Raleigh: Lulu.

WIKANG BILANG SISIDLAN NG KALINANGAN AT KASAYSAYAN

Francis Justine M. Malban

Departamento ng Kasaysayan

University of the Philippines - Diliman, Quezon City

I

Taong 2014 nang mailathala ang aklat na *Ancient Beliefs and Customs of the Tagalogs* na isinulat ni Jean-Paul G. Potet. Mula pa lamang sa pamagat ay maaaring nang magkaroon ng ideya ang mga mambabasa patungkol sa nilalaman nito. Sa pamamagitan ng pagsusuri sa mga salitang matatagpuan sa iba't ibang talahulugan (*dictionary*) na sinulat ng mga Español, pangunahing layunin ni Potet na makapagbigay ng isang paglalarawan sa pananaw ng mga Tagalog tungkol sa kanilang daigdig, kasama na ang kanilang mga gawi, paniniwala, at pagpapakahulugan sa mga pangyayaring namamalas sa kapaligiran. Kasama rin sa kanyang mga layunin ang maipakita kung paano ginamit muli ng simbahang Katoliko sa Pilipinas ang ilan sa mga elemento ng mga paniniwala ng mga Tagalog. Ayon sa may-akda, nagpasya siyang limitahan ang kanyang pag-aaral sa mga Tagalog sapagkat wala siyang sapat na dokumento sa iba pang “nasyon” (*nation*) sa Pilipinas. Tulad ng nabanggit ni Noel V. Teodoro sa isang naunang rebyu sa akda ni Potet na *Numbers & Units in Old Tagalog* na inilimbag naman noong 2012, marahil ay mainam na linawin ng may-akda kung ano ang kanyang tinutukoy na iba pang “nasyon.” Ito nga ba ay ang iba pang pangat etniko o etnolingguwistiko bukod sa Tagalog? (Teodoro 2013, 141).

II

Nahahati ang aklat sa dalawang bahagi. Ang una ay ang pagtalakay ni Potet patungkol sa mga paniniwala at gawi ng mga Tagalog samantalang ang pangalawa, na kumonsumo sa higit na mas maraming bilang ng mga pahina kumpara sa nauna, ay listahan ng mga salita na ginamit ng may-akda sa kanyang pag-aaral.

Sa unang kabanata na pinamagatang *Genesis*, layunin ni Potet na maipaalam kung paano ipinaliliwanag ng mga Tagalog ang paraan ng pagkakabuo ng sanlibutan at ng sangkatauhan. Mababasa sa bahaging ito na noong una, tanging tubig (karagatan) at hangin (kalangitan) lamang ang mayroon. Nagbago ito matapos lumitaw ang isang láwin at nagsimulang kahigin ang karagatan. Bilang tugon, ang karagatan ay nagpadala ng malalaking alon pataas na siya namang sinagot ng kalangitan sa pamamagitan ng pagpapaulan ng lupa. Gayumpaman, ang salaysay na ito, ayon kay Potet, ay nagmula sa mga Bisaya. Dahil walang matagpuang batis patungkol sa mga Tagalog, kanya na lamang ipinapalagay na marahil ay pareho ng paniniwala ang mga Tagalog at mga Bisaya pagdating sa pagkakabuo ng mundo. Maging ang ibinabahaging mga salaysay ni Potet patungkol naman sa mga unang tao sa mundo, ay mula rin sa mga Bisaya.

Mababasa naman sa mga sumunod na pahina ang pagtalakay patungkol sa paniniwala ng mga Tagalog sa mga aníto na isinasalin ni Potet bilang mga ispiritu (*spirit*). Ayon sa kanyang pagsusuri, ang mga aníto ay maaaring hatiin sa tatlong pangkat. Una na sa mga ito ay mga aníto na ipinadala ng tagalikha ng sanlibutan na si Bathálà patungo sa daigdig upang mangasiwa sa iba't ibang aspekto ng buhay ng tao at pati na sa mga kaganapan sa kapaligiran tulad ng mga sakuna. Kanya itong tinawag na mga delegado (*delegate*). Ilan sa mga halimbawa ay sina Amāng-Sináyà, aníto ng mga mangingisda; Lakapáti, aníto ng mga kabukiran; at Lakambákod, anito ng mga bakod (*fence*). Naririyang din ang pangalawang pangkat ng mga aníto na pinaniniwalaang namamahay sa kapaligiran na tinawag naman ni Potet na mga residenteng ispiritu (*resident spirit*). Kadalasang tinatawag na núnò o nono ang mga ito ng mga Tagalog. Bagama't walang mga tiyak na pangalan, ang pangalawang uri ng mga aníto na ito ay lubos na ginagalang. Masasalamín ito diumano sa pagsambit ng mga Tagalog ng “Táo pô” at Tábi pô” bago dumaan sa mga lugar na pinaniniwalaang may naninirahang mga núnò. Ang pangatlong pangkat ay binubuo naman ng mga káluluwá (*soul*) ng mga namatay na kamag-anak na siyang pinaniniwalaang naging mga aníto.

May ilan ding hayop na binibigyan ng partikular na pagpapahalaga ng mga Tagalog. Isang halimbawa ay ang buwáya (*crocodile*) na bagama't kinatatakutan ay tinatawag ding núnò. Naririyang din ang mga tigmamanók (*fairy-bluebird*) at ang kanilang huni o tiririt na maaaring magsilbing pangitain (*omen*). Bukod dito, ang butikí (*gecko*), uwák (*crow*), at ahas ay pinaniniwalaan ding may parehong gamit. Ang pagdapo ng kuwágo (*owl*) sa

isang bahay ay may tiyak na ipinapahiwatig—kamatayan. Naitala rin ng mga Español ang salitang *palangita* na tumutukoy sa isang taong siyang nagmamasid sa kapaligiran para sa mga pangitaing ito.

Nakatataas sa lahat ng mga anito na nabanggit ay si Bathálà. Kapansin-pansin ang paggamit ng may-akda sa salitang “*Bathalism*” upang tukuyin ang paniniwala ng mga Tagalog sa mga anito at kay Bathálà. Kanyang nilinaw na iba pa ito sa konsepto ng “*Bathalismo*” ni Pedro Paterno sa kanyang akdang *El Cristianismo en la Antigua Civilización Tagalog* na nagsasaad na ang “*Bathalismo*” ay isang relihiyon na may mga paniniwala na kahawig o katulad sa mga Kristyano. Ayon kay Potet, ang “*Bathalism*” ay isang relihiyong mayroong nagiisang diyos (*monotheistic*) at ito ay si Bathálà bagama’t kinakikitaan din ito ng mga “*polytheistic trait*” katulad sa pagkakaroon ng mga *avatar* ng Buddhismo at ng mga santo sa Kristyanismo. Bagama’t tunay na pinadadali ng paggamit sa salitang *Bathalism* ang pagtukoy sa sinaunang paniniwala ng mga Tagalog, ang katagang ito ay maaaring hindi maging katanggap-tanggap sapagkat hindi naman ito nagmula mismo sa mga Tagalog. Mapapansin na, una, wala ito sa mga talahulugang sinuri ni Potet at, pangalawa, wala ring naganap na pag-aangkin sa naturang salita.

Sa mga sumunod na bahagi ng aklat, ipinagpatuloy ni Potet ang pagtalakay tungkol sa “*Bathalism*.” Mahihinuha ang ilang katangian nito mula sa mga detalye at impormasyon na ibinabahagi ng may-akda. Una, batay pa rin sa pagsusuri sa mga salitang matatagpuan sa mga talahulugan ng mga Español, ipinapalagay ni Potet na ang “*Bathalism*” ay nahaluan ng mga katangian at impluwensya mula sa mga relihiyong nanggaling sa labas at nakarating na lamang sa Pilipinas tulad ng Hinduismo, Buddhismo, at Islam. Ilan sa mga halimbawa na kanyang binabanggit upang pagtibayin ang argumentong ito ay ang paggamit ng mga Tagalog sa salitang Bathálà na mula sa Sanskrit na *bhaṭṭara* at kalmâ na mula naman diumano sa *kárman*. Samantala, ang pangadyî na isa sa mga daláging (*prayer*) ng mga Tagalog ay mula raw sa salitang *hajji* ng mga Turko na nanggaling naman sa katagang Arabe na *hajj* o ang paglalakbay ng mga Muslim patungong Mecca bilang bahagi ng *arkān al-Islām* o *Five Pillars of Islam*.

Pangalawa, sinasabi ni Potet na ang “*Bathalism*” ay pinangungunahan ng mga katalúnan na kanyang isinasalin bilang “*priestess*.” Bagama’t mayroong mga lalake na nagsisilbing mga katalúnan na tinatawag na mga bayúgin, kadalasang babae ang gumaganap sa posisyong ito (Salazar 1999, 3). Sa tulong nila, nagagawang maipahatid ng mga tao ang kanilang mga mensahe at kahilingan sa mga anito. Bukod pa rito, sila rin ang nangunguna sa mga ritwal at seremonya na may iba’t iba ring gamit. Ilan sa mga ito ay upang mapagaling ang maysakit, upang hilingin ang tagumpay ng isang gawain tulad ng paglalakbay at pagtatanim, at upang ipagdiwang ang mahahalagang yugto sa buhay ng tao.

Kadalasang bahagi ng mga ritwal at seremonyang ito ang pag-aalay ng buhay, partikular na ng mga hayop tulad ng baboy at manok na tinatawag na búngoy. Maaari ring ialay ang kánin (*cooked rice*), búngaṅg-káhoy (*fruit*), bási (*sugar cane wine*), tubâ (*palm wine*), at iba pa. Maririnig din sa mga seremonya at ritwal ng mga Tagalog ang mga tugtóg (*music*) tulad ng mga dalít at pilayláy, at mga dasal na tinatawag na mga búkong at mantalá (*incantation*). Ayon pa sa mga naitala ni Pedro Chirino, habang sumasayaw sa saliw ng mga tugtóg na ito ang mga *catalonan* o *babailan* sa Kabisayaan, pinapasok ng mga anító ang kanilang mga katawan hanggang sa sila ay mawalan ng malay. Sa kanilang pagkagising, magagawa na nilang maihayag ang nais ipabatid ng mga anító (Chirino 1604, 301). Ang pagpasok na ito na isinasalin ni Potet bilang “*possession*” ay tinatawag na datíng o kási. Ang salitang kási ay isa sa mga elemento ng sinaunang paniniwala ng mga Tagalog na kalaunan ay nakita rin sa paniniwala ng mga Katoliko sa Pilipinas. Ayon sa naitala ni Juan José de Noceda at Pedro de San Lucar, mababasa ang pangungusap na “Ang Diyós Espíritú Santo ang kumási sa káluluwá ninyó” na isinasalin ni Potet bilang “*May God, the Holy Spirit enter your souls.*” Naririyan din ang naitala ni Pedro de San Buenaventura na “Kinasíhan siyá nang Diyós” na sa Ingles ay “*God took possession of him.*”

Mababasa rin sa akda ni Potet ang ilang salita na tumutukoy naman sa iba’t ibang uri ng mga seremonya ng mga Tagalog tulad ng pandót na tumatagal ng apat na araw. Ayon kay William Henry Scott, ang *pandot* ay kadalasang ginagawa sa ilalim ng punong balete o sa paligid ng bahay ng isang datu (Scott 1994, 240). Naririyan din ang mga seremonya o pagdiriwang na tinatawag na ílin na isinasagawa ng mga mag-aararo at ang pahimís na para naman sa pagdiriwang ng unang huli ng mga mangingisda o mangangaso. Mababasa rin sa mga talahulugan ng mga Español ang mga salita tulad ng laráwan, likhâ, at táo-táo na ayon kay Potet ay tumutukoy sa mga pigurang yari sa kahoy, bato, ginto, at garing (*ivory*) na kumakatawan sa mga anító ng mga Tagalog. Naririyan din ang salitang lupád na matatagpuan sa akda nina de Noceda at San Lucar na tumutukoy diumano sa maliliit na bahay malapit sa mga bukid kung saan nagtitipon ang mga tao upang sambahin ang kanilang mga anító.

Samantala, kung mayroong mga tao at nilalang na tulad ng mga katalúnan na nagsisilbi para sa ikabubuti ng nakararami, mayroon din namang ilan na kadalasan ay nagbibigay ng sakit o paghihirap sa kanila. Isa marahil sa mga pinakanababanggit sa mga ito ay ang mangkukúlám na karaniwang isinasalin bilang *witch* sa wikang Ingles. Naririyan din ang mga mamamális na may kakayanang pasakitin ang tiyan ng mga tao—isang kondisyong mas kilala bilang bális. Ilan pa sa mga naitala ay ang manlulumáy, manghihikap, manggagayúma, at manggagáway. Mababasa rin ang ilang pangungusap na maaaring sambitin ng sinuman upang hilingin ang paghihirap ng iba. Ilan sa mga ito ay “Puksáin kamóṅg mag-ának” (“*May your family be exterminated.*”), “Kagtín ká nang buwáya!” (“*May*

a crocodile bite you!”), “Minabakwít ang kamáy mó!” (“*May your hand become crippled!*”), at “Matáy ká!” (“*May you die!*”).

Naniniwala rin ang mga Tagalog sa mga nilalang na tinatawag ni Potet na mga *ghost* at *freak*. Ilan sa mga nabanggit ay ang tigbálang na isang nilalang na ihinalintulad ng may-akda sa isang *centaur*, at ang manananggál na may kakayanan namang hatiin ang kanyang katawan at lumipad. Ang patianák, na sa ngayon ay kadalasang inilalarawan na kamukha ng mga sanggol, ay nababanggit din ni Potet. Inilalarawan naman ni Scott ang mga patianák ng ganito: “*A woman who died in childbirth and reappears as a hobgoblin, passing under houses calling people by name, and who ever replies, dies*” (Scott 1994, 241). Mabilisan ding tinalakay ni Potet ang mga bayáni (*hero*) ng mga Tagalog bagama’t ang mga ito ay walang dudang naimpluwensyahan na ng mga Español. Kanyang binabanggit ang mga tulad ni Bernardo Carpio at ng Doce Pares.

Nakapaloob din sa mga talahulugan ng mga Español ang mga salitang katumbas ng *soul* o *psyche* sa Ingles. Ilan sa mga ito ay ang budhî, lagyô, díwà, at luób. Ang kalúluwa marahil ang pinakamalapit na salin ng *soul* sa mga Tagalog. Ito diumano ang bahagi ng tao na patuloy na nabubuhay bagama’t patay na ang pisikal na katawan. Ang salitang katutúbo naman ay ginagamit upang tukuyin ang kakambal na kalúluwa na mayroon ang isang tao na kasabay niyang isinilang sa mundo. Nang naglaon, ayon kay Potet, ito diumano ay inihalintulad ng mga Katolikong misyonaryo sa konsepto nila ng *guardian angel*. Pinaniniwalaan din ng mga Tagalog na ang kalúluwa ay may kakayanang humiwalay sa katawan habang tulog ang isang tao. Dahil dito, iniwasan ng mga Tagalog na biglaang gisingin ang isang taong nasa gitna ng pagtulog. Ayon sa naitala ni John Foreman, “*Sleeping is, with them, a very solemn matter; they are very averse to waking any one, the idea being, that during sleep the soul is absent from the body, and that if slumber be suddenly arrested the soul might not have time to return*” (Foreman 1899, 181). Ang kalúluwa ng isang namatay ay pinaniniwalaan ding naglalakbay patungo sa kabilang-buhay gamit ang isang bangka sa tulong ni Mawáyan.

III

Mababasa sa mga talahulugan ng mga Español ang katagang itlóg na ginagamit upang tukuyin o ilarawan ang isang sanggol na nabubuo at lumalaki sa sinapupunan. Sa oras ng panganganak, ang ama, kasama ang kanyang mga kaibigan, ay nagbabantay sa bubungan at sa ilalim ng kanilang bahay. Ito ay upang maiwasan ang paglapit ng masasamang nilalang na maaaring humadlang sa panganganak. Kapansin-pansin sa naitala ni Fedor Jagor noong ika-19 na dantaon sa kanyang pagbisita sa Bicol na nag-iingat rin ang mga tao kung may nanganganak sa kanilang pamilya. Ayon sa kanya, “*Every aperture of the house is closed up by the husband early during travail, in order that Patianac may not break in—*

an evil spirit who brings mischief to lying-in women, and endeavours to hinder the birth” (Jagor 1875, 158). Napansin rin ni Jean Mallat ang ganitong paniniwala. Kanyang binabanggit ang mga *patiana* bilang isang “*bad genie, with pointed tongue, who attacks women in child-bed and prevents their delivery*” (Mallat 1846, 305). Karaniwang ang ina ang nagbibigay ng pangalan o ngalan (*name*) ng kanyang bagong panganak na sanggol. Ayon kay Potet, kadalasan diumanong pinipili ang pangalang may kinalaman sa lugar, panahon, o sa mga pangyayaring naganap sa kapanganakan. Ang halimbawang ibinabahagi ng may-akda ay ang pangalang Ílog na maaaring ibigay kung ang kapanganakan ay naganap malapit sa ilog (*river*).

Pagdating sa pagbibinata at pagdadalaga, ang mga lalake ay karaniwang sumasailalim sa túli o pagtutuli. Ang hindi pagtupad sa tradisyong ito ay kadalasang nagiging sanhi ng panunukso sa isang lalake na tinatawag sa mapanlibak na paraan bilang mga supót (*bagged*). Samantala, ang mga kababaihan naman ay sumasailaim din sa isang ritwal matapos ang kanilang unang datíng (*first menstruation*). Ang proseso ay tumatagal ng apat na araw kung kailan ang mga babae ay inilalayo at itinatago mula sa mga tao at ipinipiring ang mata. Hindi rin sila pinapayagang tumapak sa lupa nang walang sapin sa paa. Matapos nito ay susunod naman ang dalawang araw ng pagdiriwang.

Bago naman ang pagpapakasal, isinasagawa muna ng mga kalalakihang Tagalog ang bigáy-káya o ang paghahandog ng kayamanan sa pamilya ng babae na kanilang nais pakasalan. Naririyang din ang pasúso na ibinabahagi naman sa nag-alaga sa isang babae noong kanyang kabataan (*wet nurse*). Sa araw naman ng kasal, ang seremonya ay kadalasang idinadaos sa mga pála-palá na isinasalin ni Potet sa Ingles bilang *wedding hall*. Ang naturang lugar ay pinagtutulungang buuin ng mga pamilya ng mga ikakasal. Bahagi ng seremonya ang pagbibigay ng lalake (umáasawa o *groom*) sa babae (nápaásáwa o *bride*) ng isang personal na regalo tulad ng alahas. Makikita rin sa mga ikinakasal ang pagsasagawa ng talimbuhól (“*tying of the knot*”) at ang pagbibigay ng kayamanan ng pamilya ng lalake sa pamilya ng babae na tinatawag namang súhol. Ang lahat ng mga pangyayari sa seremonya ng kasal, hanggang sa pagdiriwang matapos nito, ay pinangungunahan ng mga katalúnan.

Batay sa obserbasyon ni Potet, kanyang ipinapalagay na ang pagpapakasal sa mga Tagalog ay ang pagsasama ng lalake at babae na nagmula sa parehong katayuan sa buhay. Ayon sa kanya, ang salitang kaasawá na nagmula sa asáwa ay nangangahulugang *look alike*. Kaya naman naitala ang pangungusap na “Ang buwáya ay kaasawá nang bayáwak.” Bukod sa nabanggit, kanya ring pinaniniwalaang ang pagpapakasal ay upang bigyan ng asawa ang isang babae at hindi bigyan ng asawa ang isang lalake. Sa madaling sabi, ayon sa kanya, ang pamayanang Tagalog ay inaayos batay at para sa kababaihan. Batay pa rin sa mga salitang nakalap ni Potet, lumalabas na kapwa nagkaroon ng higit sa isang asawa ang mga babae (*polyandry*) at ang mga lalake (*polygamy*). Ang salitang sálak naman diumano ang

nagpapatunay na maaaring maghiwalay ang mag-asawang Tagalog. Sa katunayan, ayon kay Diego Aduarte, ang paghihiwalay ng mga mag-asawa sa pamayanang Tagalog ay lubhang talamak at halos lahat ng mga indibidwal na minsan nang nagpakasal ay nakikipaghiwalay rin sa kalaunan. Dagdag pa rito, ayon kay Potet, wala diumanong duda na nagkaroon ng pagsasama (*union*) ang dalawang Tagalog na pareho ng kasarian. Ito ay kanyang binabanggit sa bahaging may pamagat na *Homosexual Union*. Ito raw ay pinatutunayan ng pagkakaroon nila ng mga bayúgin o *transvestite priest*. Isa pang patunay na kanyang ibinabahagi ay ang isang pangungusap mula kay Domingo de Salazar na nagsabing, “*We married men, or two single men who make one whole tribute.*” Mababasa sa pag-aaral na isinagawa ni Mary Dorothy Jose at Atoy Navarro ang ilan sa mga punang ibinigay ng mga Español patungkol sa pagpapakasal ng mga Tagalog. Isa sa kanilang napansin ang pagpapakasal ng mga bayúgin sa mga kapwa nito lalake. Ayon sa kanilang pagsisipi at pagsasalin ng isang bahagi ng *Boxer Codex*, mababasa ang paglalarawan sa mga bayog o bayoguin nang ganito: “Kadalasan silang nagdadamit-babae, umaastang parang babae at kung hindi mo sila kilala ay mapagkakamalan mo silang babae. Halos lahat ay walang kakayanang makipagtalik, kaya nagpapakasal sila sa kapwa lalaki at nagsisiping tulad ng mag-asawa at mayroon silang kaalamang karnal” (Jose at Navarro 2004, 72). Sumusuporta ang siping ito sa ideya ni Potet patungkol sa pagsasama ng mga Tagalog na pareho ang kasarian.

Ibinabahagi rin ni Potet ang mga katawagan para sa iba’t ibang miyembro ng pamilya at angkán (*extended family*) tulad ng biyanan (*parents-in-law*), manúgang (*child-in-law*), bayáw (*brother-in-law*), bilás (*indirect brother or sister-in-law*), anák (*child*), anák sa labas (*illegitimate child*), bugtóng (*only child*), anák-tilik (*step sibling*), amáin (*uncle*), māmà (*uncle younger than one’s father*), pamangkín (*niece o nephew*), at kapatíd (*sibling*). Mababasa rin ang mga interesanteng katawagang tumutukoy sa iba’t ibang henerasyon sa loob ng isang pamilya. Naririyang ang mga katawagang tulad ng apóñg tutuó (“*true grand-child*”), apó sa tagiliran (*great grand-child*), apó sa sinapúpunan, apó sa túhod, apó sa talampákan, at apó sa sákong. Matatagpuan din sa mga talahulugan ng mga Español ang salitang inaanák na ang literal na ibig sabihin ay gawing anak (*being made a child*). Gayumpaman, ginagamit ito para sa mga batang inampon o *adopted child*. Makikita na ang salitang ito ay gagamitin din ng Simbahan kung saan ang magiging katumbas na nito sa Ingles ay *god child*.

Para naman ipagluksa ang pagkamatay, ang mga Tagalog ay karaniwang nagsusuot ng itim na damit, kaiba mula sa mga Bisaya na karaniwang nagsusuot ng puti. Dagdag pa ni Potet, hindi gumagawa ng anumang ingay ang mga Tagalog sa panahong ito, bukod pa sa hindi pagkain ng laman at hindi pag-inom ng alak. Iniiwasan din nilang gamitin ang mga bagay na ginamit ng pumanaw at pumunta sa mga lugar na kadalasang tinutungo o pinamamalagian nito. Pagdating sa burol, makikita ang pamilya at mga kaibigan na nagluluksa kasama ang isang grupo ng mga indibidwal na binabayaran upang umiyak.

Ang mga ito rin ang sumasambit ng sáliw at talúnga (*lament*) samantalang ang pananambítan ang siyang nagpapahayag ng sambít o sambítan (*dirge*). Matapos ang libing, bibilang ng apat na araw bago tuluyang matapos ang panahon ng pagluluksa. Ito ay pormal na magtatapos sa pagsasagawa ng isang seremonyang tinatawag na wakás. Ang pagluluksa para sa mga namumuno ay maaaring tumagal ng mas mahaba pa sa apat na araw. Ang naiwang ari-arian na tinatawag na kamanahán ng pumanaw ay pinaghahatian batay sa kanyang bílin (*last will*).

IV

Sa pagtalakay naman ni Potet sa kaayusang pulitikal (*political organization*) ng mga Tagalog, kanyang binabanggit ang dalawang katagang ginagamit upang tukuyin ang kanilang mga pinuno, ang ladyâ (raja) at laká. Agad na maaala mula sa mga ito ang dalawa sa mga pinunong dinatnan ng mga Español sa Maynila noong 1571 na sina Raja Matanda at Lakan Dula. Ang mga ito ang nangangasiwa sa mga pamayanan na nakilala bilang mga balángay o barangáy. Kasama ang kanilang mga kamag-anak, ang mga pinunong nabanggit ang bumubuo sa unang uring panlipunan (*social class*) ng mga Tagalog. Bagama't walang pangalan sa pagtalakay ni Potet, ang uring ito ay tinatawag ng ibang historyador bilang maginoo (Scott 1994, 219). Sumusunod sa kanila ay ang mga taong malalaya (*freemen*) na tinatawag namang mga mahadlikâ at ang panghuli ay ang uring tagasilbi o katuwang na tinatawag namang mga alipin (*slave*). Ang mga alipin sa mga pamayanang Tagalog ay maaari pang hatiin sa apat na magkakaibang uri. Una ay ang mga aliping namamáhay o yaong may mga sariling pagmamay-ari tulad ng bahay at kayamanan. Maaari rin silang magkaroon ng mga alipin na tinatawag namang mga bulísik. Samantala, ang aliping sagigilid, ang pangatlong uri, ay ang mga aliping walang ari-arian at umaasa lamang sa kanilang mga amo. Gayumpaman, tulad ng mga namamáhay, maaari rin silang magkaroon ng sariling mga alipin na tinatawag namang mga bulislís. Bahagi rin ng paghahating ito sa lipunan ang mga timáwà na ayon kay Potet ay ang mga napalayang alipin (*freed slaves*). Gayumpaman, batay sa mga nauna nang pag-aaral, ang timawa ay karaniwang naririnig sa pagtalakay ng paghahating panlipunan ng mga Bisaya. Ang timawa, sa katunayan, ay ang malalayang tao na katumbas din ng maharlika ng mga Katagalugan. Isinasaad ni Nancy Kimuell-Gabriel (2012, 85) na sa mga timawa nanggagaling ang mga importante at espesiyalisadong serbisyo sa pamayanan tulad ng pagiging mandirigma, mangangalakal, magsasaka, panday, manghahabi, at mamamalayok. Maaari rin diumanong magmula sa uring ito ang mga babaylan o katalonan at ang mga guro o paratabgaw. Dala ng pagiging mga mandirigmang umaalalay sa datu, kadalasang nababahagian ng yaman ang mga timawa. Kaya naman, kung ihahambing sa mga alipin, wala silang mga pagkakautang na siyang pinag-uugatan ng kanilang pagiging malaya sa lipunan. Sa pangkalahatan, dahil sa mga gampaning ito,

sinasabi ng may-akda na may mahalagang papel ang mga timawa sa pagkabuo ng bayan at sa pampulitikang daloy noong araw.

Tinatalakay rin ni Potet sa dakong ito ng kanyang akda ang mga pagbabagong hatid ng mga Español sa kaayusang pulitikal at paghahating panlipunan ng mga Tagalog. Sa halip na tuluyang wakasan ang kapangyarihan ng mga namumuno sa mga barangay, binigyan sila ng bagong katayuan bilang mga *principalia* o “*native nobility*” (Phelan 1959, 121). Isa sa mga gampanin na ibinigay sa kanila ay ang pagiging mga *cabeza de barangay*, ang mga pinuno ng mga *barrio* na isinasalin ni Potet bilang “*head of borough*.” Mula rin sa *principalia* nanggagaling ang mga *gobernadorcillo* na namumuno naman sa lebel ng mga *pueblo* (Phelan 1959, 124). Ilan pa sa mga posisyon sa pamahalaan na ipinakilala ng mga Español na binabanggit ni Potet ay ang *fiscal* (*parish police officer*), *directorcillo* (*petty director*), at *tanor* (*barangay police office*).

Nagkaroon din si Potet ng pagtalakay patungkol sa ilang pang-araw-araw na gawi at pamumuhay ng mga Tagalog. Kanyang binabanggit na noon pa man ay makikita na ang pangunahing kinakain ng mga ito ay ang kánin na kadalasang sinasamahan ng úlam (*cooked dish*) tulad ng isda at gulay. Mababasa rin sa bahaging ito ang mga salita tulad ng papák, o ang pagkain ng úlam nang hindi sinasamahan ng kánin, kalán (*earthen stove*), kawáli (*skillet*), at kiláw o ang maliliit na hiwa ng isda o lámán (*flesh*) na kinakain nang hilaw at isinasawsaw sa suka at bawang. Ang huling nabanggit ay ihinahalintulad ni Potet sa “*sashimi*” o “*sliced fish*” ng mga Hapon at sa gawi ng mga naninirahan sa French Polynesia. Kadalasan namang ihinahain ang baboy sa mga pagdiriwang kasama ang iba’t ibang natatanging pagkain tulad ng bukháyò, kalámay, at madhúyà. Tulad din sa kasalukuyan, ínúmin ang pangkalahatang tawag sa mga bagay na iniinom ng mga Tagalog. Samantala, álak naman para sa mga inuming nakalalasing (*alcoholic beverage*). Ayon kay Potet, may kabuuang 32 salita ang kanyang nakita na patungkol sa mga álak. Ang ilan ay tumutukoy sa iba’t ibang uri nito tulad ng pangási na ginagawa mula sa kanin, basi na mula sa tubo, at tubâ at lambanóg na kapwa nagmumula naman sa niyog.

Isa pang mahalagang bahagi ng pang-araw-araw na pamumuhay ng mga Tagalog ay ang pagnguya ng mga ngángà o buyo (*betel quid*) na isang tradisyong makikita hindi lamang sa kapuluan ng Pilipinas kundi pati na rin sa iba’t ibang bahagi ng Timog Silangang Asya. Ihinahanda ito sa pamamagitan ng pagbalot sa mga hiniwang bunga ng puno ng luyos (*areca catechu*), kasama ang ápog (*quicklime*) mula sa pinulbos na mga kabibi, sa dahon ng itmó (*Piper betle*). Ang pag-aalay nito sa mga aníto ay binabanggit ni Juan de Plasencia na siya ring naglawan sa buyo bilang “*a small fruit wrapped in a leaf with some lime*” (Plasencia 1589, 180). Batay kay Scott (1994, 49), ang pagbibigay ng bahagyang nanguyang ngángà o upa ay pagpapahayag ng paghanga sa isang tao. Ayon naman kay Potet, ang pagtanggap ng ngángà ay nangangahulugan ng pagtitiwala sa tagapagbigay sapagkat ito ay maaaring lagyan ng lason o kaya naman ay gamitin upang kulamin ang isang tao. Sa

paghahambing ng mga epiko sa Pilipinas, sinasabi ni Lars Raymund Ubaldo (2011, 156) na makikita ring ginagamit ang nganga sa mga kasunduang pangkapayapaan ng mga nag-aalitang pangkat. Dagdag pa niya, masasabing bahagi rin ang nganga ng buhay ng mga mandirigma o mga bayani sapagkat dito sila kumukuha ng karagdagang lakas matapos ang mahabang pakikipaglaban. Sa kanilang pag-uwi, pinasasalubungan sila ng nganga na karaniwang ihinahanda ng mga binukut. Kaya naman, ang nganga ay malimit ding nagsisilbing daan upang maging malapit ang mga bayani at mga binukut. Ang nganga, bukod pa sa mga nabanggit na, ay ginagamit rin sa panggagamot at sa pagdurugtong ng buhay. Kung ito naman ay ihinanda ng isang indibidwal na may masamang pag-uugali, maaari naman itong magdulot ng karamdaman o kamatayan.

Pinatutunayan ng mahigit na 30 salitang nakalap ni Potet patungkol sa ngàngà at sa pagnguya nito ang pagiging mahalaga at sentral nito sa buhay ng mga Tagalog. Sa katunayan, bagama't lumipas na ang napakahabang panahon, patuloy na tinangkilik ng mga Tagalog noong ika-19 na dantaon ang pagnguya ng ngàngà. Masasalamín ito sa patuloy na pagkakaroon ng mga magbubuyó o buyera sa Maynila noong naturang panahon (Camagay 1995, 29).

Pagdating naman sa kalinisan at sa pangangatawan, isa sa mga napansin ng mga Español patungkol sa mga Tagalog at sa mga tao sa iba pang bahagi ng kapuluan ay ang dalas ng kanilang pagligo. Hanggang sa ika-19 na dantaon, noong patuloy ang pagdami ng mga banyagang dumarating sa Pilipinas, ang ganitong gawi ay patuloy na namalas. Ayon nga kay Jagor (1875, 154), ang mga katutubo diumano ay naliligo nang maraming beses sa loob ng isang araw at pagdating sa kalinisan ay dinadaig ang nakararaming mga Europeo. Tinatalakay rin ni Potet ang paglalagay ng kulay at palamuti ng mga Tagalog sa kanilang mga ngipin. Kadalasan, gumagamit sila ng katas mula sa halamang tinatawag na kulantâ upang kulayan ng itim ang kanilang mga ngipin. Bukod pa ito sa pagnguya ng ngàngà. Samantala, ang iba naman ay naglalagay ng ginto sa kanilang mga ngipin na tinatawag na pagpupusál. Ito ay isang gawing nakita rin ng hukbo ni Ferdinand Magellan sa Limasawa (Pigafetta 1524, 75). Ayon pa sa may-akda, lubos ding iniingatan ng mga Tagalog ang kanilang mga buhok. Ito ay sa pamamagitan ng paghuhugas nito gamit ang “*shampoo*” na nagmumula sa punong *Entada phaseoloides*. Marahil ang tinutukoy ni Potet sa paggamit ng salitang “*shampoo*” ay ang gugo. Kadalasan din nilang pinababango ang kanilang mga buhok sa pamamagitan ng tanlád (*lemon grass*) at iba pang bulaklak. Naidokumento rin ng mga Español sa kanilang mga talahulugan ang mga salitang tumutukoy sa paraan ng panggagamot ng mga Tagalog tulad ng dílos (*massaging*) at ang pagpapahid ng katas ng puno ng puwás (*Harpullia arborea* B.) upang makaiwas sa mga linta.

Upang bihisan ang kanilang mga katawan, kadalasang gumagamit ang mga kalalakihang Tagalog ng bahág na inilalagay sa pagitan ng dalawang binti o kaya naman ay salawál o balábal na isinasalin ni Potet bilang “*short pantaloons*.” Ang kanilang pantaas ay

tinatawag na panapín o supitín. Makikita rin sa mga Tagalog ang mga pútong na isinusuot sa ulo at inilalarawan ni Potet na kahawig ng turban. Samantala, tápis naman ang pangunahing ginagamit ng mga kababaihan na ibinabalot sa kanilang mga baywang. Nagsusuot sila ng kandóng (*skirt*), takdáng (*shorts*), alampáy (*scarf*), úwì (*shirt*), at iba pang pananamit. Ang bárò ay isinasalin ni Potet bilang “*shirt*” kung para sa lalake at “*dress*” naman kung para sa babae. Ang dalawang uri ng mga bárò na ito ay nagkakaiba sa haba. Naglalakad naman ang mga Tagalog nang nakayapak (*barefoot*) o kaya naman ay gamit ang isang uri ng sapin sa paa na yari sa kahoy na tinatawag na pantúkos. Samantala, ang mayayaman ay kadalasan ding nagsusuot ng mga hiyas o alahas na gawa sa ginto. Ang *Boxer Codex* (1595) na ngayon ay matatagpuan sa *Lilly Library* ng *Indiana University* ay naglalaman ng mga larawan ng mga katutubong dinatnan ng mga Español sa Pilipinas, kabilang na ang mga Tagalog. Ito rin diumano, ayon kay Potet, ang kaisa-isang dokumento na nagpapakita sa mga katutubo nang may kulay.

Kung hahanapin naman ang katagang kúlay mula sa talahulugan ni de San Buenaventura, mapapansin na ito ay hindi nakatala. Sa kabilang banda, ito naman ay nangangahulugang guhit ng iba’t ibang kulay (“*stripes of different colors*”) sa gawa nila de Noceda at San Lucar. Sa naturang talahulugan din matatagpuan ang salitang pulá na may iba’t ibang gamit. Bukod sa pagiging isang uri ng kulay (*red*), lumalabas na ang salitang pagkapulá ang katumbas ng Ingles na “*color*.” Ito ay kung pagbabatayan ang mga pangugusap na “Anó’ng pagkapulá nitó?” (“*What color is this?*”), “Maitím kayá’ng pagkapulá?” (“*Is it therefore black?*”), “Dikit ayáa’ng pagkapulá nitó!” (“*What a splendid color this is!*”), at “Masamá palá’ng pagkapulá nitó!” (“*Why, its color is wrong!*”). Dagdag pa sa pulá, naitala rin ng mga Español ang iba pang salitang may kinalaman o tumutukoy sa kulay na noon pa ma’y ginagamit na ng mga Tagalog. Ilan sa mga halimbawa ay ang iba’t ibang uri (*shade*) ng kulay na asul o asól (*blue*) tulad ng bugháw (*light blue*), ginúlay (*medium blue*), at táyom (*indigo blue*). Dagdag pa sa mga ito ang diláw at kalás na kapwa tumutukoy sa kulay na *yellow*, haluntiyáng (*green*), taláb (*brown*), putî (*white*), at itím (*black*).

May bahagi rin ang aklat kung saan ibinabahagi ni Potet ang sinaunang sistema ng pagsusulat ng mga Tagalog na nakilala bilang baybáyin. Isa sa mga aklat ng mga Español na naglalaman ng baybáyin ay ang *Doctrina Christiana* na unang inilimbag 1593. Huli namang tinalakay ni Potet ang pamamaraan ng mga Tagalog pagdating sa pagpapanahon. Kanyang sinasabing bagama’t mayroon silang mga kataga tulad ng *panahón* (*time*), buwán (*moon* o *month*), at áraw (*sun* o *day*), walang naisulat ang mga Español patungkol sa kanilang kalendaryo. Gayumpaman, kaugnay nito, mababasa sa pag-aaral ni Dante L. Ambrosio na itinataya ng mga Tagalog ang paglipas ng panahon batay sa pagbabago ng posisyon ng araw (*sun*) sa langit. Sa katunayan, sila ay may mahigit na 20 paghahati o bahagi ng isang araw na ngayon ay katumbas na ng 24 na oras (Ambrosio 2010, 87). Dagdag pa rito, ginagamit rin ng mga Tagalog ang nagbago-bagong anyo ng buwan (*moon*) upang sukatin naman ang mas mahaba-habang panahon. Ang bilang ng

kaukulang tawag ng mga Tagalog sa iba't ibang anyo ng buwan ay may kabuuang 13 (Ambrosio 2010, 110). Kapwa nagsisilbing mga pananda ang mga katawagan o paghahating ito kung kailan gagawin ng mga Tagalog ang mahahalagang gawain.

Nagtatapos ang pagtalakay ni Potet sa isang maikling konklusyon. Ayon sa kanyang pananaw, makikita ang pagkakaiba ng herarkiya sa pagitan ng kaayusang pulitikal at relihiyon ng mga Tagalog. Habang may isang pinakamataas na diyos o *deity* ang mga Tagalog, wala naman silang mga hari o emperador. Marahil, dagdag ni Potet, tinitingnan ng mga Tagalog ang kanilang mga sarili na pantay sa bawat isa at tanging si Bathála lamang ang nasa tuktok. Maaari rin diumanong tinitingnan nila ang pagkamatay bilang pag-angat patungo sa isang mas mataas na katayuan.

V

Sa pagbabasa ng aklat na ito, madarama ang pagiging dalubhasa ng may-akda sa wikang Tagalog. Bukod sa palagiang pagbabahagi ng sariling kaalaman pagdating sa etimolohiya ng mga salita sa naturang wika, makikita rin ang lalim ng kanyang karunungan at pagkakaintindi sa Tagalog sa pamamagitan ng dami ng mga salitang kanyang sinuri na marami sa ngayon ay hindi na ginagamit o naririnig. Lubhang makatutulong sa mga mag-aaral ang ginawang pagkalap, pagtala, at pagsalin ni Potet sa napakaraming salitang ito. Kamangha-mangha rin ang ginagawang pagbabahagi ng may-akda sa kanyang kaalaman patungkol sa iba pang wika tulad ng Arabe, Hapon, at Tsino, at sa pagsusulat ng mga ito. Dahil mga salita ang tinatalakay ni Potet sa kanyang akda, kadalasan niyang hinihimay ang mga ito upang lubusang maintindihan. Kaya naman lumilitaw sa kanyang akda ang mga konsepto tulad ng *infix*, *doublet*, at *periphrasis*. Tiyak na makatutulong ang paunang kaalaman sa linggwistika upang lubos na maintindihan at mapahalagahan ang pag-aaral na ito ng may-akda. Dagdag pa sa mga ito, marahil, mas mainam kung maisasalin ang akda sa wikang Filipino upang higit na maunawan ng mga mambabasa sa Pilipinas at upang makapagbukas ng mas malawak pang talastasan.

Sa pamamagitan ng pagbabalik sa mga sinaunang talahulugan ng mga Español at pagsusuri sa mga salitang nilalaman nito, matagumpay na nakapagbigay si Potet ng isang malinaw na paglalarawan patungkol sa mga paniniwala, mga gawi, at kalinangan ng mga Tagalog. Tunay na naging matingkad ang mga paglalarawang ito dahil hitik na hitik sa impormasyon at detalye ang nabuong naratibo. Bagama't maaaring hindi sumang-ayon ang iba sa ilang interpretasyon ni Potet, hindi maikakailang tunay na kapaki-pakinabang ang aklat dahil sa dami ng datos na ibinabahagi ng may-akda. Masasalamain sa aklat na ito di lamang ang pagkakakilanlan ng mga Tagalog kundi pati na rin ang napakaraming mga bagay sa kanilang mga gawi at paniniwala na hanggang sa ngayon ay makikita pa rin. Pinatutunayan din ng aklat ni Potet na ang pagtingin sa wika at sa pag-unlad nito ay isang

mabisang pamamaraan upang magbalik-tanaw sa ating kasaysayan at upang mas makilala ang kultura ng isang grupo ng tao.

Sanggunian

Ambrosio, Dante L. 2010. *Balatik; Etnoastronomiya; Kalangitan sa Kabihasnang Pilipino*. Quezon City: University of Philippines Press.

Camagay, Ma. Luisa T. 1995. *Working Women of Manila in the 19th Century*. Quezon City: University of the Philippines Press at University of the Philippines Center for Women Studies.

Chirino, Pedro. 1604. *Relacion de las Islas Filipinas/The Philippines in 1600*. Tsln. Ramón Echevarria. Manila: Historical Conservation Society, 1969.

Foreman, John. 1899. *The Philippine Islands*. New York: Charles Scribner's Sons.

Jagor, Fedor. 1875. *Travels in the Philippines*. London: Chapman and Hall.

Jose, Mary Dorothy dL. at Atoy M. Navarro. 2004. Katawan at Kaluluwa sa Kronikang Espanyol: Pagtatalaban ng Seksuwalidad at Espiritwalidad noong Dantaon 16-18. *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino* 7, blg. 1: 64-80.

Kimuell-Gabriel, Nancy. 2012. Kung May Timawa, May Ginhawa: Ang Timawa sa Pamumunong Bayan. *SALIKSIK E-Journal* 1, blg. 2: 82-98.

Mallat, Jean Baptiste. 1846. *The Philippines: History, Geography, Customs, Agriculture, Industry, and Commerce of the Spanish Colonies in Oceania*. Tsln. Pura Santillan-Castrence at Lina Castrence. Manila: National Historical Institute, 1983.

Phelan, John Leddy. 1959. *Hispanization of the Philippines: Spanish Aims and Filipino Responses, 1565-1700*. Madison: University of Wisconsin Press.

Pigafetta, Antonio. 1524. *The First Voyage Round the World by Magellan*. Tsln. Lord Stanley of Alderley. London: Hakluyt Society, 1875.

Plasencia, Juan de. 1589. Customs of the Tagalogs. Nasa *The Philippine Islands, 1493-1898; Volume VII*, mga pat. at tsln. Emma Helen Blair at James Alexander Robertson, 173-196. Cleveland: The Arthur and Clark Company, 1903-1909.

Salazar, Zeus A. 1999. Ang Babaylan sa Kasaysayan ng Pilipinas. *Bagong Kasaysayan* 4.

Scott, William Henry. 1994. *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.

Teodoro, Noel V. Ang Lumang Tagalog Bilang Batis ng Kaalamang Numerikal: Rebyu ng *Numbers & Units in Old Tagalog* (2012) ni Jean-Paul Potet. *SALIKSIK E-Journal* 2, blg. 1 (Setyembre 2013): 141-145.

Ubaldo, Lars Raymund C. 2011. Buyo, Buyung, at Bae: Ang Pagnganganga sa mga Epikong Filipino. *MALAY: Internasyonal na Journal sa Filipino* 23, blg. 2: 137-158.